

KAPİTALİST ÜLKELERİN EKONOMİK BÜYÜMESİNDE PAZAR ÖNKOŞULU (*)

Yazan : Henri DENIS

Çev. : Enver ÖZCAN **

I — PAZAR SORUNU

Son yıllarda ekonomik büyüme sorunu yeniden güncellik kazanmış, Batılı ülkelerde konuyla ilgili inceleme ve araştırmalar yoğunlaşmıştır.

Bu yoğun tartışma ortamında, çok eski bir konu olan «pazar sorunu»na yeniden eğilerek, iki yüzyıldanberi Batı Avrupa ve A.B.D.'nin ekonomik büyüme olayının niteliklerinin yorumlanmasına katkıda bulunmaya çalışmanın zorunlu olduğu kanısındayız.

Bir zamanlar büyümenin tek unsurunun birikim (tasarruf) olduğu kabul edilirdi. Böylece, bir ülkenin zenginlik düzeyi ile büyüme hızı arasında sıkı bir doğrusal ilişki olduğuna inanılırdı. Artık bu anlayış gerilerde kalmıştır.

(*) Yazının fransızca başlığı: Le rôle des «débouchés préalables» dans la croissance économique de l'Europe occidentale et des Etats-Unis d'Amérique. (Batı Avrupa ve A.B.D.'nin ekonomik büyümesinde pazar önkoşulunun rolü). Cahiers de l'I.S.E.A., Mai 1961 (Série P, No. 5), No. 113, Paris. s. 3-90.

** Doç. Dr., AİTİA Ekonomi Fakültesi

Acı olaylar (1929 bunalımı ve onu izleyen durgunluk dönemi) ve bu olaylara ilişkin Keynesci incelemeler gözlerimizi açmıştır. Bununla birlikte, günümüzde ekonomik kuramın, kapitalist bir ekonominin büyüme hızını gerçekte belirleyen nedenleri yeterince açıklayabildiğini söyleyebilir miyiz? Büyümeye ilişkin açıklama ve yorumların çeşitliliğine bakılırsa bu soruya olumlu yanıt vermek oldukça zor görünmektedir. Kanımızca, pazar sorununun kapitalist ekonomik büyümeye özgü (spesifik) bir sorun olduğu kabul edildiğinde bu alanda çok önemli bir aşama yapılmış olacaktır. Yazımızın bu bölümünde bu sorunu en kesin çizgileriyle belirlemeye çalışacağız.

Kapitalist ekonomilerin büyüme olayı, mal üretiminin önemli ölçülerde artması olayıdır. Üretimin artması ise istihdamın ve iş verimliliğinin yükselmesiyle gerçekleşmiştir. Açıktır ki, bu artan üretimi satabilmek için kapitalist firmaların, giderek büyüyen boyutlarda pazar bulmaları gerekmiştir.

Pazarların artan ölçülerde genişlemesi yalnızca -ve ne de özellikle - üretim maliyetlerinin düşmesi sonucu tüketici alış güçlerinin yükselmesiyle açıklanamaz. Çünkü tüketicilerin talep hacmini belirleyen iki unsurun (maliyetlere bağlı olarak fiyat düzeyi ve dağıtılan gelir düzeyi) her zaman piyasayı genişletici yönde gelişeceği söylenemez. Bir başka deyişle, maliyetlerin düşmesinin zorunlu olarak piyasa genişlemesine yol açacağı sonucuna varılamaz. Maliyetlerle birlikte gelirlerin de düşebileceğini, böylece gelir etkisinin maliyet etkisini sıfıra indireceğini düşünmemize hiçbir engel bulunmamaktadır.

Aslında bir ekonominin iç piyasasının hızla genişlemesi için istihdamın artması zorunludur. Ama istihdam artışını etkileyen unsurlar nelerdir? İşte budur sorunumuz.

Günümüzde J.B. SAY'ın «Mahreçler Yasası» anlayışına hâlâ bağlı kalmış olabilen birisinin sorumuza vereceği yanıt açık ve kolay olacaktır: herhangi bir kesimde üretimin artması, öteki kesimler için pazar yaratılması demektir.

Gerçekten de, bu «yasa» gereğince, bir sanayi dalında üretim artırıldığında istihdam da artacak, dolayısıyla tüketici gelirleri yükselecektir. Bunun anlamı ise, tüm öteki kesimler için pazarın açılması, genişlemesidir. Demek ki, herhangi bir nedenle (iyimserlik, gi-

rişimci atılğanlığı hatta bekleyişlerde bir yanılığı) belli bir dönemde bir kesimin üretimi arttığında başka birçok kesim için yeni piyasa yaratılmış olmakta, bunun sonucu olarak öteki kesimlerde de canlılığ başlamaktadır. Bu sonuncuların gelişmesi de, canlılığı başlatan ilk kesime yeni bir itici pazar gücü yaratmaktadır. Böylece, tüm ekonomi genel bir büyüme sürecine girmekte, bu sürec ilke olarak, eldeki üretim olanaklarının artışına koşut olarak, kesintisiz sürmektedir. Kaza sonucu herhangi bir bunalım başg sterse bile ekonomik büyüme, belli bir süre sonra, aynı koşullarla yeniden başlamak durumunda-
dır.

Böyle bir geişme anlayışı artık günümüzde açıkça benimsenemez kuşkusuz. Ama, kapalı biçimde de olsa benimseyenler bulunmaktadır. işte bunun içindir ki bu anlayışın yetersizliğini kesinlikle gözler önüne sermek gerekmektedir.

Söz konusu anlayışın yetersizliğinin en yalın nedeni şudur: bir ya da az sayıda birkaç kesimde gerçekleşen üretim artışı, s nıldığı gibi öteki kesimlere de yayılıp genelleşmek şöyle dursun, tersine, kısa zamanda duraklamak ve son bulmak eğilimindedir. Bunu basit bir örnekle görebiliriz.

Toplam 10 kesimden oluşan bir ekonomi düşünelim. Bunların her biri toplam üretim ve tüketim malları değerinin % 10 kadarını ürettiyor olsun. Ayrıca, durum ne olursa olsun tüketicilerin toplam satın alma gücünün 10 kesime eşit oranda yöneldiğini varsayalım.

Kesimlerden birisi,  rneğin A kesimi 1 milyon para birimine eşit bir ek değer ürettiğinde, tüketicilerin satın alma gücü aynı oranda artacaktır. Bu ek alış gücü 10 kesim arasında eşit olarak dağıldığından, her kesimin üretimine olan talep 0,1 milyon kadar artacaktır.

Bu durumda A kesimi, kendi yarattığı ek üretimi eritmek için gerekli pazarı bulmaktan henüz çok uzaktır. Dolayısıyla  retim düzeyinde daha fazla artış yoluna gitmeyecektir. Ama  teki dokuz kesimin her biri, artan talebi karşılamak amacıyla üretimlerini 0,1 milyon değerinde artıracaktır. Böylece toplam 0,9 milyon değerinde yeni bir üretim ve alış gücü yaratılmış olacaktır. Bu yeni alış gücünün dağılımı sonucu, üretim yeniden $0,9 \cdot 9 = 0,81$ milyon kadar artacak; ve bu böyle sürecektir.

Alış gücünün ekonomiye dağılışı için gerekli zaman unsurunu bir yana bırakalım. Üstelik, üreticilerin artan talebe hemen karşılık verdiklerini de varsayalım. Bu koşullarda, bir sanayi kesiminde gerçekleştirilen 1 milyon değerindeki ek üretimin yarattığı toplam (global) alış gücü 10 milyona eşit olacaktır ($1+0,9+0,9^2+0,9^3...$). Bu toplam alış gücü 10 kesim arasında eşit olarak dağıldığına göre, A kesimine olan talep artışı 1 milyon olacaktır. Bu durumda A kesimi, ek üretimini eritebilecek, satabilecektir kuşkusuz. **Ama üretimini yeniden artırmak için hiçbir haklı gerekçesi bulunmayacaktır.**

Demek ki, zaman unsurunu tümüyle bir yana bıraksak bile, büyüme süreci kendiliğinden sürmemektedir; bu süreç kümülatif değildir. Zaman unsuru da göz önüne alındığında böyle bir sonuca varmamız daha da kaçınılmaz olacaktır. Çünkü belli bir zaman kesitinde (örneğin bir yıl) üretim değerini 1 milyon kadar artırma kararı alan bir sanayi kesimi, ek üretimini normal olarak eritebilmek için kendi pazarının yeterince genişlemesi konusunda hiçbir güvencesi yoktur. Yukarıdaki örnekte, A kesiminin ürünlerine olan talep 1 milyon değil, çok daha düşük düzeydedir. Oysa firmalar, pazarlarının genişlemesi için sonsuza dek bekleyemezler. Eğer, örneğin bir yıl sonunda bu genişleme yeterli değilse üretim azaltılacaktır. Böylece, herhangi bir kesimden kaynaklanan üretim artışının genel ve sürekli bir büyümeye yol açacağını düşünmenin niçin olanaksız olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Genelleşme ve yayılma bir yana, bu artışın sonuçları hızla gerileyerek, ilk artış girişiminde bulunan kesim üretimini azaltma eğilimine girecektir.

Ekonomistlerin tartışmalarını koşullandıran «Mahreçler Yasası» hayaletini ortadan kaldırmak için yukarıdaki açıklamaları yapma gereğini duyduk. Ama biliyoruz ki bugün ekonomi kuramı, büyüme sorununu eskiden olduğundan daha kesin bir biçimde ortaya koyabilmektedir; çünkü artık ekonomik kuram, büyümenin yatırımların gelişmesine bağlı olduğunu kabul etmektedir.

Tüketicilerin biriktirmeye (tasarruf etmeye) hazır oldukları gelir payı ile yatırımlar eşitlendiğinde aşırı üretimin söz konusu olmayacağını Keynes göstermiştir. Buna göre, eğer yatırımların hacmi yeterince büyük ise, iş devrelerine (business cycles) bağlı zamansal gerilemelere karşın, üretim kapasitesinin ve üretimin uzun dönemde artacağı kolayca anlaşılır.

Ancak, bu noktada, günümüzde geçerli olan ekonomik kuram, birinci yatırım dalgasının, kendisinden çok daha önemli bir ikinci yatırım dalgasına yol açabileceğini belirlemektedir. Niçin böyle olmaktadır? «Birinci yatırım dalgası» sonucu yaratılan ek üretim araçları talebi normal gelirlerden (*) oluşturulan birikim toplamını aştığında, ikinci yatırım dalgası birincisinden daha güçlü olacaktır. Gerçekten de, bu durumda toplam mal talebi toplam arzdan fazladır. Fiyatlar yükselmekte, kârlılık artmaktadır. Firmalar birçok üretim alanında büyük bir yatırım isteği içindedirler. Çünkü hem üretim kapasitesi yetersizdir, hem de kârlılık yüksektir.

Bu ikinci dalga yatırımlara genellikle **uyarılmış yatırım** adı verilmektedir. Birinci dalga yatırımlar ise, bilindiği gibi, **otonom yatırım** olarak nitelenmektedir.

O halde büyüme sorunu şu noktada özetlenmekte ve düğümlenmektedir: uyarılmış yatırımlar aracılığıyla genel bir ekonomik büyümeye yol açabilecek önemdeki otonom yatırımlar hangi koşullarda gelişebilir?

Soruyu bu biçimde ortaya koymak, kuşkusuz ileriye doğru büyük bir adım atmak demektir. Ancak, böylelikle, pazar sorununun çözümlenmiş olacağı sanılmamalıdır. Çünkü otonom yatırımların gelişmesi için firmaların önünde ek pazarların bulunması gerekir. İyi ama firmalar bu ek pazarları nerede ve nasıl bulacaklardır?

Belki bazıları bu soruya şöyle bir yanıt vermeye kalkışacaklardır: ek donatım malları üretimi ve bunların üretime başlaması istihdamı ve geliri artıracığına göre, yatırımlar gerekli pazarı yaratmaktadır.

Olayın böyle açıklanması hiçbir tartışma götürmez. Ancak, bu tür bir yanıt doyurucu ve inandırıcı olmaktan çok uzaktır. Çünkü söz konusu pazar, yatırımlar gerçekleşmek üzereyken ya da gerçekleştikten sonra ortaya çıkmaktadır. **Oysa ek pazarlar, yatırım kararı alınırken bulunmuş olmalıdır.**

(*) Normal gelir: Fiyatların istikrarlı olduğu varsayılan ortamdaki gelirler.

Ama firmalar, yapacakları yatırımlar sonucunda ek pazarın doğacağını düşünerek kararlarını buna göre veremezler mi? Olayların önünden gidemezler mi? Akla gelebilecek böyle bir sorunun en kısa ve basit yanıtı şudur: Bireysel kapitalistler, ek üretimlerini satabilmek için yalnızca kendi yatırımlarının yaratacağı alış gücüne güvenemezler. Çünkü kendi yatırımlarının yaratacağı ek alış gücü tüm ekonomiye dağılacaktır. Bir fabrikanın kurulması sırasında ödenen ücret ve kâr gelirleri yalnızca söz konusu fabrikanın üretimine değil, çeşitli öteki kesimlere de yönelecektir. Bu durumda, genel olarak, bir kapitalistin, üretimini yalnızca çalıştırdığı işçilere ve kâr dağıttığı kişilere satmak düşüncesiyle fabrika kurmaya kalkışması kesinlikle söz konusu olamaz.

Kuşkusuz, ekonominin birçok kesiminde büyük ölçeklerde yatırıma girilirse durum değişecek, çeşitli ürünlere olan talepte önemli artışlar görülecektir. Ancak, belli bir alanda yatırıma girişen bireysel kapitalist, kendisiyle aynı zamanda girişilen başka yatırımların büyüklüğünü ve bunların hangi alanlara yöneldiğini bilemez; dolayısıyla hangi ürünlerin talebinin ne oranda artacağı konusunda hiçbir bilgisi yoktur. Kendi yatırımlarının açacağı pazardan yararlanmayı düşünemeyeceği gibi, kendisiyle aynı zamanda yatırıma girişen öteki kapitalistlerin yaratacağı pazara da güvenemez.

Büyüme sorununun kapitalist ekonomiye özgü (spesifik) bir sorun olduğu, bu noktada tüm açıklığıyla görülmektedir.

Yatırım kararının ve yönlendirmesinin bir tek örgütçe saptandığı planlı ekonomilerde yatırımlar, yaratacakları satın alma gücüne göre düzenlenir, ayarlanır. Bu tür ekonomilerde, girişilen yatırımlardan doğacak istihdam artışı ve bunun sonucu olarak halkın satın alma gücü artışı öngörülebilir. Artan alış gücünün nerelerde kullanılacağı da öngörülebilir. Dolayısıyla, yatırımların yönlendirilmesi ve zamanlaması, ek alış gücünün ek üretime harcanmasını sağlayacak biçimde ayarlanır.

Buna karşın, yatırım kararlarının ayrı ayrı, özel kişilerce alındığı kapitalist ekonomilerde bu tür bir düzenleme ve uyumlaştırma olanaksızdır. Yatırımların, kurulacak yeni donatım ve başlayacak yeni üretim malları sonucu oluşacak ek talebin karşılanması amacına yönelik olmalarına sistemin doğası engeldir. Bu temel yasa, kapitalist

yatırımların, genellikle kendi yaratacakları pazara güvenilerek kararlaştırıldıklarını savunan incelemeleri geçersiz saymamıza izin vermektedir.

Ortaya koyduğumuz soruyu yanıtlamak için değişik bir yoruma başvurulabilir ki, her firma eğer yeterince «dinamik» ise, başka firmaların alıcılarının bir bölümünü çekerek, kendisine çekerek, piyasasını genişletebilir.

Neo-Klasik ekonomistlerin yaptığı «tam rekabet» tanımlaması bu tür bir yorumu zımni olarak içermektedir.

Söz konusu ekonomistlere göre her firma, birçok başka firmayla rekabet durumundadır; dolayısıyla yeni bir firmanın piyasaya sürdüğü üretim, toplam arzın çok küçük bir bölümünü oluşturmaktadır. Üretimini satabilmek için yeni firmanın, piyasa fiyatından biraz düşük bir fiyat saptaması yeterlidir. Böyle yaparsa alıcılar kendisine akın edeceklerdir. Yeni firmaya yönelen alıcılar, yerleşmiş çeşitli firmalardan kopup geldikleri için eski (yerleşmiş) firmaların faaliyeti temel bir sarsıntıya uğramayacaktır. Çünkü yerleşmiş her firmanın yitireceği alıcı sayısı önemsizdir. Demek ki yeni firma, büyük zorluklar çekmeksizin piyasada yer edinebilir. Gene neo-klasiklere göre, ek sermaye bulabilen her firma piyasadaki yerini benzer biçimde kolaylıkla genişletebilir. Sanayide rekabet olduğu sürece birikim her zaman yatırıma yöneltilebilir.

Doğrusu, böyle bir rekabet anlayışı kabul edilirse piyasa sorunu da ortadan kalkmış olur. Ancak, bu anlayışın dayandığı girişimci davranışlarına ilişkin açıklamaların gerçeklere kesinlikle uymadığını görmek olabilir mi? Arzın talebi kolaylıkla karşıladığı bir ortamda, sermaye sahiplerinin, üretim kapasitesini artırıcı yatırımlara gözleri kapalı girdikleri nerede ve ne zaman görülmüştür?

Joan Robinson'un **Economics of Imperfect Competition** ve E.H. Chamberlin'in **The Theory of Monopolistic Competition** adlı yapıtlarının 1933 yılında yayınlanmasından sonra «tam rekabet» anlayışına yöneltilen eleştirilerin yoğunluğu, artık bugün böyle bir anlayışı savunmayı olanaksız kılmıştır.

Günümüzün ekonomik kuramı, söz konusu eleştirilerden gerekli sonuçları her zaman çıkarmasa bile, rekabetin genellikle «tam» ol-

maktan çok uzak olduğunu kabul etmektedir. Şu anlamda ki, bir piyasada alıcı sayısı çok olsa bile alıcıların kendiliklerinden ve hızla, düşük fiyat uygulayan yeni firmaya yönelmeleri sanıldığı kadar kolay değildir. Her alıcının, mal aldığı firmaya bağlanma olgusu vardır. Bu bağlanma psikolojik olabilir, her malın kendine özgü niteliklerinden, ya da satış mağazasının bulunduğu yerden, v.s. ileri gelebilir.

Günümüzde rekabet konusunda yapılan incelemeler, üretim kapasitesinin yeterli ya da yüksek olduğu bir sanayi dalında yeni bir firmanın yer edinmesinin son derece güç olduğu gerçeğini ortaya koymaktadırlar. Gerçekten de, böyle bir durumda, daha önce yerleşmiş olan firmalar yeni rakiplere karşı koyma eğilimindedirler. Bunun için de genellikle ellerinde çok önemli kozlar bulunmaktadır: piyasayı iyi tanımak, üretici, dağıtıcı ve finans kuruluşları ile ilişkiler, v.b. olanaklara dayanarak kendi faaliyet alanlarına başkalarının girmesini çoğu kez önleyebilmektedirler.

Belli bir alana yerleşmiş bulunan bir firma, ötekilerinin zararına piyasasını genişletmeyi düşünebilir kuşkusuz. Ancak, böyle bir girişimde bulunurken çoğu kez oldukça temkinli hareket edecektir.

Açıktır ki, firma boyutlarının büyüklüğü ve ticari - sanayi faaliyetlerin gelişmiş olması ölçüsünde ekonomide birçok tekerci unsur başgösterecek, dolayısıyla «tam rekabet» ten aynı ölçüde uzaklaşmış olacaktır. Bu durumda, günümüzde bir firmanın kendisine özgü pazar kaygısı duymaksızın -yani bir firmayı tek başına ele alıp, ötekilerden soyutlayıp, yalnızca piyasanın sonsuz masnetme gücüne güvenerek- kurulup piyasaya gireceğini ve gelişebileceğini düşünmek her zamankinden daha az gerçekçidir.

Joseph SCHUMPETER gibi etkili bir ekonomist konuyu değişik bir biçimde ele almamış olsaydı, herhangi bir firmanın rakiplerinin zararına piyasa kazanarak büyüyebileceği anlayışının kesinlikle geçersiz kaldığı yargısına varabilecektik.

Schumpeter'in büyüme kuramı, 1912'de yazılan **Théorie de l'Evolution Economique** (Ekonomik Gelişme Kuramı) adlı yapıtında geliştirdiği «innovations» (yenilikler) kavramından kaynaklanmaktadır. Avusturyalı ekonomist bu yapıtında ekonomik gelişmeyi, «giri-

şimci» adını verdiği dinamik iş adamlarının atılımlarıyla açıklamaktadır. Yatırımları doğurabilecek, dolayısıyla ekonomik gelişmeye yol açabilecek nitelikte beş tür girişim sıralamaktadır :

- 1 — Yeni bir mal üretmek
- 2 — Yeni bir üretim yöntemi bulmak
- 3 — Yabancı bir ülkede yeni bir pazar açmak
- 4 — Yeni bir hammadde kaynağı bulmak
- 5 — Yeni bir örgüt biçimi geliştirmek (örn. tekелci bir örgüt)

«Innovation» kavramının bu geniş tanımlaması üzerine çok verimli bir büyüme kuramı geliştirilebilirdi. Ama Schumpeter, ekonomik gelişmenin tek motorunun teknik ilerlemeler olduğunu belirten bir incelemeyle yetinmiştir. «**Business Cycles**» adıyla 1939'da yayımlanan büyük yapıtında yer alan söz konusu inceleme, tarihsel etkinlikteki «innovation» olarak yukarıdaki listeden yalnızca ilk ikisini ele almaktadır: 1 — Yeni bir mal üretmek, 2 — Yeni bir üretim yöntemi bulmak (1).

Innovation kavramının çerçevesinin daraltılmasının bizi daha önce eleştirdiğimiz anlayışa yaklaştırdığını kolaylıkla gösterebiliriz. Schumpeter, yeni firma kuran «girişimcilerin», durum ne olursa olsun, yeni teknik ve yeni ürün sayesinde, pazarda eskidenberi yer-

(1) Schumpeter'in, geri kalan üç tür «innovation» u yadsıdığı söylenemez. Ancak, yapıtı dikkatlice okunduğunda yalnızca teknik yenilik ve yeni mal üretiminin üzerinde durulduğu, ötekilerin ise geçirtilirdiği görülecektir. Ötekilerin niçin bir yana itildiği konusunda da hiçbir tutarlı açıklama bulunmamaktadır. Girişilen tek açıklama, dış pazarların İngiltere'nin ekonomik büyümesindeki işlevine (rolüne) ilişkin olandır. Kaldı ki, durumunun zayıflığını anlayan Schumpeter, bu konudaki görüşlerini kısa kesmiştir.

«Birçokları, der Schumpeter, dış ticaret ve innovation'un birbirini karşılıklı etkilemekle birlikte ayrı unsurlar oldukları kanısındadırlar. Ancak bu anlayışta olanlar şu noktayı unutmaktadırlar: Serbest ticaretin ve innovation'dan bağımsız büyüme olgusunun dışsattımların artmasındaki etkisi sınırlı olmuş, bunun ötesinde her alan sanayi ve ticari innovation aracılığıyla kazanılmıştır. Ama 1842'lerin sanayi yapısı yetersiz olacağından, dış ticaretin gelişmesi için bu yapının değişimi

leşmiş olan firmaların zararına edineceği pazardan başka bir pazara gereksinimleri olmadığı kanısındadır (2).

«Business Cycles» adlı yapıtında Schumpeter, çok geniş bir tarihsel incelemeye dayanarak büyüme kuramının geçerliliğini kanıtlama girişiminde bulunmaktadır. Ancak, tarihsel incelemesinin kendisi, yoğun ve bizce haklı eleştirilere uğramıştır. Teknik yeniliklerle açıkladığı uzun dönem devresi (Kondratieff devresi) anlayışı, son yaklaşımda, gerçek dayanaklardan yoksun, **a priori bir anlayış niteliğindedir.** (3). Schumpeter'in kapitalist ekonomik büyüme olayını yorumlama çabalarının sonuçsuz kaldığı söylenebilir. Ancak, bu başarısızlığın nedenleri araştırıldığında, geçerli bir yorum için gerekli unsurlar belki elde edilebilir.

Schumpeter'in 1912'de ileri sürdüğü «innovationlar» listesini yeniden göz önüne alalım :

- 1 — Yeni bir mal üretimi
- 2 — Yeni bir üretim yönteminin bulunması
- 3 — Yabancı bir ülkede yeni bir pazarın açılması

zorunlu bir koşul idi. Bu da ancak innovation'un bir yönü ve sonucudur» (Théorie de l'Evolution Economique, Paris 1935, s. 367—368). Anlayabildiğimiz kadarıyla Schumpeter, İngiltere'nin ekonomik gelişmesinin dış ticaretteki büyüme ile açıklanamayacağını, çünkü dış ticaretin büyümesi için İngiliz sanayiinin değişim-dönüşüm geçirmesini zorunlu kıldığını söylemektedir. Kanımızca böyle bir açıklama düpedüz bir ilke arayışından başka bir şey değildir. Kapitalist ülkelerin teknik üstünlükleri nedeniyle kazandıkları dış pazarların etkisi yadsınamaz. Bu konuda çok çok, gelişmenin iki koşula dayandığı söylenebilir: birisi teknik üstünlük, öteki de dış pazarların varlığı. Öyleyse yapılması gereken şey, büyüme sürecini daha ayrıntılı olarak inceleyerek bu iki unsurun herbirinin kendilerine özgü etkilerini belirlemektir.

(2) Bkz. Businss Cycles. Cilt 1, s. 130—138

(3) Bkz. — Perroux, Cahiers de l'ISEA, Série I, No. 2, s. 28—35

— Gayer—Rostow—Schwartz, «The Growth and Fluctuation of the British Economy, 1790-1850», İki Cilt, Oxford 1953, Cilt III, s. 631—696.

— Fellner W, «Trends and Cycles in Business Activity, New-York, 1956, s. 51—52.

4 — Yeni bir hammadde kaynağının bulunması

5 — Yeni bir «örgüt» biçiminin gerçekleştirilmesi

Böyle bir sınıflamanın olumsuz yanı, oturmuş ve hatta olgunluğa erişmiş bir kapitalist ekonomiye uygulanmasıdır. Bu sınıflama çok önemli bir noktayı görmezlikten geliyor : Avrupa'da kapitalizm, eski üretim biçimlerinin yerini aşamalı olarak ve uzun bir zaman süreci sonunda almış, hatta bu süreç Batı Avrupa'nın her yerinde tamamlanmamış, bazı bölgelerde tarım kesimi henüz gerçek bir kapitalist örgütlenme düzeyine gelememiştir.

Bu olgu göz önüne alındığında, sermaye yatırımlarını haklı kılmış olan ve hâlâ da kılabilen temel unsurlara bir tanesini daha eklemek gerekir: **kapitalist üretim biçiminin kendi iç piyasasında yer kazanması**, prekapitalist üretim biçimlerini, geleneksel zanaat ve küçük tarım faaliyet alanlarını geriletmesi. İç piyasada yer kazanma olgusunun gerektirdiği yatırımlar, kapitalist firmaların üstünlük sağlamak amacıyla en yeni teknikleri kullanmaya yönelmeleri ölçüsünde büyük ve önemlidir.

Schumpeter'in «innovationlar» ilstesinin bir başka eksikliği de, birçok ekonomistin çok önemli olarak nitelediği bir unsura hiç değinmemesidir. Söz konusu unsur: yeni toprakların değerlendirilmesi (4).

Bu unsurun Amerikan ekonomik büyümesindeki önemi açıktır. Ne var ki Schumpeter, Business Cycles adlı yapıtında söz konusu unsura çok az yer vermekte, dahası, bunu önemsememektedir. Yazarın bu apaçık gerçeği görmemesinin nedeni, yatırım fırsatının ancak «girişimcilerin» atılımlarıyla doğabileceği biçimindeki **a priori** anlayışıdır. Ekonomik gelişme olgusunu tümüyle bu «yaratıcı» kişilere dayandırma tutkusundan dolayı Schumpeter, Amerika'ya göçlerin etkisini önemsemediği gibi, bu ülkedeki toprakların değeri-

(4) Bu konu çok önceleri Rosa Luxemburg'un «Accumulation du Capital» adlı yapıtında ve emperyalizme ilişkin Marxçı incelemelerde derinlemesine ele alınmıştır. Ayrıca, Bkz, Brinley THOMAS, Migration and Economic Growth, Cambridge 1954, N.S. SILBERLING, The Dynamics of Business, New-York 1943.

dirilmesiyle sanayi malları için yeni talep kaynağı yaratıldığını, dolayısıyla yeni yatırım olanakları doğduğunu görmemiştir.

Bu durumda, Schumpeter'in «innovation'lar» listesini tümüyle yeniden düzenlemek gerekmektedir. Listenin uzatılması gerekmez. Hatta olgunluk düzeyine erişmiş bir kapitalizm çerçevesinde girişimci atılımları üç noktada toplanarak liste kısaltılabilir :

- 1 — Piyasaya yeni mallar sürmek
- 2 — Yeni teknikler uygulamak
- 3 — İş hayatında yeni örgüt türleri geliştirmek

Bu sınıflama ışığında kapitalist yatırımları harekete geçiren temel unsurları şöyle belirleyebiliriz :

- 1 — Genç bir kapitalizmin, büyük sermaye gerektiren yeni tekniklere dayanarak kendi iç piyasasında genişlemesi
- 2 — Dışarıda pazar edinilmesi
- 3 — Yeni doğal kaynakların değerlendirilmesi (verimli topraklar ve maden yatakları)
- 4 — Olgunluk düzeyine erişmiş bir kapitalizmde yeni tekniklerin, yeni malların ve yeni örgüt türlerinin geliştirilip uygulanması.

Kanımızca böyle bir tablo kapitalist ekonomilerin büyüme olayını açıklamaya yönelik araştırmalar için elverişli bir hareket noktası oluşturmaktadır. Bu tablo, teknik gelişmenin bazan tek başına ekonomik büyüme unsuru olmasını dışlamaz. Bununla birlikte tablomuz, «önce pazar» (ya da «pazar önkoşulu») adını verebileceğimiz unsura, büyüme konusunda en geniş yeri vermektedir.

Gerçekten de, listemizde yer alan ilk üç unsur, yatırımların (dolayısıyla büyümenin) başlaması, oluşması için **yatırımlardan önce**, karşılanmamış, ya da ulusal kapitalist sanayi tarafından yerinin doldurulması düşünülebilecek üretim örgütlerince karşılanan bir talebin bulunması gerektiğini vurgulamaktadır.

Yeni doğal kaynakların işletmeye açılıp değerlendirilmeye başlanması durumunda kendiliğinden ek bir talep oluşacaktır. Çünkü yeni toprakların ya da yeni maden yataklarının işletmeye açılmasıyla dağıtılan gelirler, çeşitli ürünler için yeni talep yaratacaktır.

Kapitalist firmalar ülke içindeki eski üreticileri (zanaatçı ve küçük köylüleri) aşamalı olarak geriletip, sindirip, onların yerini aldığına, ya da kapitalist bir ulusal sanayi ülke dışında pazar bulduğunda da benzer durum söz konusudur. Teknik yeniliklerin bu süreçlerdeki belirleyici etkisi yadsınamaz kuşkusuz. Ama burada teknik yeniliklerin etkisi Schumpeter'in anladığından değişik nitelikte, pazar yaratma aracı olarak belirmektedir.

Kapitalist ülkelerin XIX. ve XX. yüzyıl tarihleri incelendiğinde, «pazar» unsurunun, bu ülkelerin büyümesinde bir ön koşul olarak temel bir rol oynadığı kabul edilecektir. Yazımızın bundan sonraki bölümlerinde konuyla ilgili inandırıcı unsurlara değinilecektir.

Her türlü yanlış anlamaları önlemek amacıyla hemen belirtmeliyiz ki Batılı ülkelerin ekonomik büyümesinde kapitalist iç piyasaların genişletilmesinin hiçbir etkisi olmadığı biçiminde bir düşüncüyü savunmaktan çok uzağız. Tersine, kapitalist sanayilerde istihdam ve gelir artışlarının bu sanayilerin pazar genişletmelerinde önemli bir etken olduğu kanısındayız. Biz burada yalnızca şunu savunmaktayız: eğer kapitalist âlem, sözünü ettiğimiz öz-pazarları sömürme olanağını bulamasa idi iç piyasalarında genişleme de olamazdı. Ekonomik büyüme sürecini etkileyen **otonom yatırımlardan önce**, bu yatırımlara girişilmesi için, kapitalist ortamın dışında pazarlar bulmak gerekli olmuştur (5).

(5) Kapitalist sistemde ekonomik büyüme unsuru olarak nüfus artışına değinmememiz belki yadırganabilir. Bazı ekonomistlerin (örneğin Hansen) düşüncesinin tersine, bizce salt nüfus artışı kendi başına büyüme unsuru olamaz. Çünkü kapitalist yatırımların amacı alış gücüne dayalı bir talebi karşılamaktır; oysa nüfus artışı kendiliğinden böyle bir talep artışı anlamına gelmez.

II — XIX. YÜZYIL BAŞLARINDAN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA DEĞİN KAPİTALİST EKONOMİLERİN BÜYÜME SÜRE- Cİ (*)

A — AVRUPA'DA

Avrupa kapitalizminin XIX. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına de-
ğın gelişme tarihi üç önemli aşamada belirlenebilir :

— 1870 - 1875'lere değın İngiliz sanayiinin hızlı büyüme aş-
ması

— 1875'lerden sonra bu büyümenin önemli ölçülerde yavaşla-
ması

— Aynı yıllardan başlayarak Alman sanayiinin hızlı gelişme
aşaması

İngiliz sanayiinin, daha ilk aşamada dış pazarlar bulması bu
sanayinin hızlı büyümesinde önemli bir etken olmuştur.

İngiliz kapitalizminin daha önceleri gelişmiş olması çoğu kez
İngiltere'de büyük kömür ve demir yataklarının bulunmasıyla açık-
lanmıştır. Bu unsurlar kuşkusuz önemli birer etken olmuşlardır.
Ancak, bir başka unsurun etkisi daha az olmamıştır: Büyük Britan-
ya'nın XVIII. yüzyılda dünya çapında deniz ticaretine egemen olması
ve geniş bir sömürge imparatorluğu kurmuş bulunması.

Dış ticaretin gelişmesiyle yatırım girişimlerinin yaygınlaşması
arasında doğrudan bir ilişki vardır. XIX. yüzyılın başlangıç yıllarında
İngiliz sanayii dünyanın her köşesine mal satmakta, bu arada Ame-
rika anakarası bu sanayi için önemli bir pazar oluşturmaktadır.
XIX. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'nin (Amerika) Birleşik Devletler'e
dışsatımı, toplam dışsatımlarının üçte birini oluşturmaktadır. Kısaca,
XIX. yüzyılın ilk üç çeyreğinde dışarıya yoğun sanayi ürünü satan
tek ülke İngiltere'dir. Bu koşullarda İngiliz sanayiinin hızlı büyümesi
kolayca anlaşılmaktadır.

(*) Özetlenmiştir (Çevirenin notu).

Bu büyüme sürekli olmamıştır kuşkusuz; zaman zaman kesintilere uğramıştır. Ama yeni pazarların bulunması (örneğin Latin Amerika'da, Birleşik Devletler'de) büyümeyi canlandırmış, ona yeni hız kazandırmıştır.

1875'lere doğru İngiliz ekonomisinin kapitalist sanayi büyümesi yoluyla dönüşüm ve gelişim aşaması sona ermiş, durgunluk başlamıştır. Bu aşamada ülke içindeki prekapitalist üretim biçimleri hemen tümüyle ortadan kalkmış, tarımla uğraşan nüfus, toplam aktif nüfusun % 12'sine düşmüştür (1881).

Bu koşullarda, ekonomik büyüme için gerekli «önce-pazar» açısından (*) artık iç piyasa olanakları kalmamış demektir. Kuşkusuz, her tür mal için ulusal talep artabilir. Bunun için istihdamı ve toplam alış gücünü yükseltmek yeterlidir. Ama istihdamın ve satın alma gücünün yükseltilmesi için daha önce yatırımların artırılması gerekir. Zaten tümüyle kapitalist sanayiinin etkisi altındaki bir iç piyasa, bu sanayide yeni yatırımları haklı kılarak ön-pazar niteliğinden yoksundur. Öyleyse İngiliz sanayii, yatırımlara girişebilmek için gerekli ön-pazarları ancak dışarıda bulabilirdi. Ne var ki, işte bu dönemde ortaya çıkan başka sanayi merkezleri (ülkeleri) İngiltere'nin dışarıdaki pazar alanlarını daraltmaya başlamıştır.

1870-1880'lerde İngiltere'nin sanayideki tekelci durumu sona ermiş, Fransa, Almanya ve A.B.D.'de sanayi üretimi önemli düzeylere ulaşmıştır.

1875'lerden sonra iç dönüşümünü tamamlayan Alman ekonomisi, güçlü bir sanayi yapısıyla ortaya çıkmış, büyümesini sürdürebilmek için de kısa bir süre sonra dış pazarlara yönelmiştir. Alman sanayiinin hızla büyümesi Avrupa'nın öteki kapitalist güçlerini ve dış pazarlarını tehdit edici bir düzeye varmakta gecikmemiştir. 1914 savaşıyla birlikte sömürgeci genişleme akımı da son bulmuştur. Çünkü sömürgeleştirilecek yeni alan kalmamıştır artık.

Tarihsel gelişimi özetlemenin sakıncalı olduğunun bilincindeyiz. Tarihte ayrıntılar bazan çok önem taşır. Bununla birlikte Avrupa ka-

(*) «Önce-pazar», «ön-pazar», «pazar önkoşulu» gibi değişik kavramlar aynı anlamda kullanılmaktadır (Çev. Notu).

pitalizminin geçen yüzyıldaki tarihsel gelişiminin ana çizgileri şöyle özetlenebilir:

XIX. yüzyılın büyük bir bölümünde İngiliz, Fransız, Alman, v.s. kapitalist sanayileri, ülke içindeki geleneksel üretim yöntemlerini aşamalı biçimde ortadan kaldırarak kendilerine pazar açmışlardır. Bu «ortadan kaldırma» süreci çok hızlı olduğu için pazar genişlemesi de aynı ölçüde hızlı olmuştur. Bu noktadan sonra Avrupa kapitalist sanayi, pazarlarının önemli bir bölümünü Avrupa dışında bulmaya başlamıştır. Örneğin göç yoluyla geniş alanların yerleşime açılması (özellikle Amerika Birleşik Devletlerinde) sömürgeleştirilen ya da eskidenberi sömürge sisteminin etkisi altında bulunan bölgelerle (örneğin Latin Amerika) ticaretin geliştirilmesi. Böylece Avrupa sanayi ürünleri için, özellikle donatım malları için hızlı bir talep artışı olmuş; dolayısıyla yatırım ve büyüme oranları da hızlanmıştır.

Ancak, XIX. yüzyılın son çeyreğinde dünyanın genel koşulları Avrupa kapitalizminin gelişmesi açısından olumsuz bir aşamaya gelmiştir. Avrupa kapitalizmlerinin dış pazar bölüşümü son bulmuş, gelişen A.B.D. sanayi kendi iç piyasasının taleplerini karşılayacak düzeye erişmiştir. Artık Avrupa sanayinin pazar genişlemesi eski hızını yitirmiş, bunun sonucu olarak yatırım ve büyüme oranlarında azalış başlamıştır. Bu azalışın özellikle kapitalizmin önderi olan İngiltere’de belirginleşmesi oldukça anlamlıdır.

Bununla birlikte Avrupa kapitalizmleri 1875’ten sonra emperyalizm yoluna sapmışlardır. Böylece dış pazarlarının genişlemesini hızlandırmayı, yeni yöntemlerle dünyanın her köşesine girerek önemli ölçülerde sanayi malları sürümünü yapmayı başarmışlardır. Bunun sonucu olarak 1900-1914 arasında Avrupa’da yatırım ve büyüme oranları yeniden büyümüştür.

Ancak, emperyalist çözümün erdemleri çok sınırlıdır. Gerçekten de, kapitalizme açılacak bakir alanlar kısa zamanda sona ermiş, emperyalist çatışmalar giderek silahlı savaşa dönmüştür.

1914-1918 savaşından sonra kapitalizmin tarihinde yepyeni özellikler taşıyan bir dönem açılacaktır. Biraz sonra bu konuya değineceğiz.

B — AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'NDE

Kanımızca Schumpeter'in temel yanılgılarından birisi de, Avrupa için olduğu kadar ABD için de geçerli olabilecek bir tek tip ekonomik gelişme sürecinin bulunduğu inancında olmasıdır. Bizce tersine, ABD'nin gelişmesi apayrı koşullarda gerçekleşmiştir. Avrupa'da kapitalist üretim, başlıca doğal kaynak olan toprağı daha önceleri değerlendiren ve işleten eski üretim biçiminin yerini almıştır. Oysa ABD için böyle bir şey söz konusu değildir. ABD'de kapitalist üretim, Avrupa'dan göç eden kitleler aracılığıyla, daha önce işletmeye açılmamış uçsuz bucaksız verimli topraklar üzerine kondurulmuştur. Bu koşullarda «önce-pazar» sorunu çok değişik nitelikler taşır. Geleneksel üreticilerin zararına pazar edinme söz konusu değildir. Burada pazarlar, göçlerle gelen kitlelerin verimli topraklara el koyarak işletmeye açmaları sonucu yaratılmıştır. Böylece sanayi için başka yerde pazar arama sorunu olmamıştır.

Amerikan kapitalist sanayiinin büyük atılımı XIX. yüzyıl ortalarına doğru başlar. Ama 1860'larda ülke topraklarının yarısından çoğu henüz Hükümetin mülkiyetindedir.

Hükümet bu toprakları aşamalı olarak ya doğrudan çiftçilere, ya da büyük demiryol şirketlerine, bu şirketler de sonra başkalarına satacaktır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında görülen ABD ekonomik büyümesinin motorunu bu olayda aramak gerekir. (Aynı dönemde zengin maden yataklarının işletmeye açılmış olmasının etkisi de unutulmamalıdır) (*).

Yeni tarım alanlarının ve maden yataklarının işletmeye açılması ülke içinde ulusal geliri artırıcı olgulardır. Bunlar aynı zamanda imalat sanayinin gelişmesini de destekleyici niteliktedirler. Yeni toprakları işleyen çiftçiler, yeni fabrikalarda çalışan ücretliler, bu fabrikalardan kâr edinen kapitalistler doğal olarak sanayi ürünü talep edeceklerdir. Demek ki yeni bir talep yaratılmıştır. Bu talep çeşitli kesimlerde yatırımları kamçılacak, böylece genel bir ekonomik büyüme süreci başlayacaktır.

(*) Bkz. DANSET Dorothée, «Rosa Luxemburg'un az gelişmişlik kuramına katkısı» Çev. Enver ÖZCAN. Ekonomik Yaklaşım, AİTİA Dergisi, Yıl 1, Cilt 1, Sayı 1, s. 63-90. (Çev. Notu).

Yeni alanların değerdendirilmesini hızlandırmış olması bakımından teknik gelişme bu dönemde önemli bir etken olmuştur kuşkusuz. Ama bu, yeni alanları değerdendirme olayının ekonomik büyümede motor görevini yapmış olmasını önlemez.

III — İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASINDA DURAKLAMA EĞİLİMİ

Kapitalist ülke ekonomilerinin 1918-1939 yıllarında karşılaştıkları ve herkesin bildiği önemli olayları burada yinelemek niyetinde değiliz.

İki Dünya Savaşı arasında Avrupa sanayiinin duraklama eğilimi bizce, sanayi ürünleri dışsatımlarının gerilemesiyle açıklanabilir. Konuya ilişkin istatistik veriler incelendiğinde bu olgu kolayca görülecektir.

Avrupa'nın sanayi ürünleri dışsatımlarının gerilemesinin başlıca nedeni daha önce pazar olarak değerdendirilen deniz aşırı yörelerin giderek bu niteliklerini yitirmiş olmalarıdır.

Çin'de, Hindi-Çin'de, Mısır'da, Suriye'de, Fas'da başgösteren bağımsızlık hareketleri, bu arada Çarlık Rusya'sının 1917'da devrilmesi Avrupa sanayi ürünlerinin dışsatım alanlarını daraltmıştır.

Söz konusu hareketler ve devrim sonucu, dış ülkelere yatırılmış olan Avrupa sermayesinin büyük bir bölümü yitirilmiştir. Bu darbeler aynı zamanda dış ülkelere yatırım akımının gücünü de kırmıştır.

Avrupa ticaretinin gerilemesinin bir başka nedeni de sanayileşmiş ülkelerin kendi aralarındaki rekabetidir. (ABD ve Japonya'nın sahneye çıkması bu rekabeti daha da sertleştirmiştir) (6).

(6) SVENNILSON Ingvar, «Growth and Stagnation in the European Economy» United-Nations, Commission Economique pour l'Europe, Genève, 1955, s. 45-46

IV — SANAYİLEŞMİŞ BATILI ÜLKELERDE 1939'DANBERİ EKONOMİK BÜYÜME (*)

A — AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

Tüm ülke ekonomilerini alt-üst eden İkinci Dünya Savaşı, Amerikan ekonomisine son derece güçlü bir itici etki yapmıştır.

ABD sanayi üretimi 1939'a oranla 1943'te % 222, 1944'te ise % 218 artmış; tarımsal üretim % 20 yükselmiştir. Bu başdöndürücü gelişme, savaş nedeniyle Amerikan üretimine geniş pazarların doğmuş olmasıyla açıklanabilir.

ABD üretim kapasitesinin savaş sırasında büyük ölçüde artması, savaş sonrasında önemli bir sorun yaratmaz mıydı? İşsizlik ve ekonomik duraklama başgöstermez miydi? Savaştan sonra herkes bu soruları sormaya başlamıştı. Ama bu kuşkular yersizdi. Çünkü Amerikan ekonomisi gerekli dönüşümü yapabilmiş, savaş sanayiini barış sanayiine çevirebilmişti.

Bu dönüşümün başarısında başlıca etken, savaş döneminde kısıtlanmış, frenlenmiş ve ertelenmiş olan özel tüketim ve donatım malları talebinin yoğunluğudur. Bununla birlikte 1949'larda zayıflama belirtileri gösteren Amerikan ekonomisinin 1950'de yeniden canlanması, büyük ölçüde, dış bir olaydan kaynaklanmıştır: Kore Savaşı. Bu savaştan sonra yeniden durgunluk başgöstermiştir.

Kapitalizme açılacak yeni (bakir) alanların artık sınırına ulaşılmıştı; bu yeni kapitalist ekonomilerin genişleme ve büyüme süreci de sona ermiştir. Barış döneminde, bakir alanların kapitalizme verdiği itici gücün yerini gerçekten alabilecek nitelikte bir başka unsur bulunamamıştır. Kapitalizmin sürekli duraklama eğiliminin nedeni de budur. Amerikan kapitalizminin yeniden canlılığa kavuşabilmesi için dışarıda geniş pazarlar bulması, bu pazarları sürekli olarak genişletmesi zorunludur.

(*) Özetlenmiştir (Çev. notu).

B — BATI AVRUPA

İkinci Dünya Savaşından sonra girilen onarım politikası sonucunda Batı Avrupa ülkeleri sanayi potansiyellerini hızla yeniden oluşturabilmişlerdir.

Bu hızlı büyümenin nedenleri araştırıldığında ABD için belirtilen unsurların Batı Avrupa için de geçerli olduğu görülecektir. Kore Savaşı Batı Avrupa ülkeleri için de olumlu etki yapmıştır. Kore Savaşı, ABD ve Batı Avrupa'da yalnızca -savaş dönemine özgü- istifleme ve spekülasyon yoluyla sanayi ürünlerine olan talebi artırmakla kalmamış, daha uzun süreli etkisi olan bir başka olaya da yol açmıştır: silahlanma harcamalarının hızla artırılmasına. Gerçekten de, bu savaş izleyen yıllarda -ve hâlâ- tüm ülkelerin askeri harcamaları büyük boyutlara ulaşmaktadır.

Askeri harcamaların yanısıra mal ve hizmet talebini kamçılayan bir başka etken de, sosyal yardım ve kamu yatırımları politikalarının benimsenmesidir.

Ancak, Batı ülkelerinde kamu harcamalarının GSMH'ya oranı 1953 yılındanberi pek değişmemiştir. Bu durumda, söz konusu ülkelerin son yıllardaki ekonomik büyümelerini açıklayabilmek için dışsatımların gelişmesini göz önüne almamız gerekir. Dışsatımların gelişmesi de daha genel bir olguyla, uluslararası ticaretin canlanma olgusuyla birlikte değerlendirilmelidir.

Uluslararası ticaretin 1950'lerden sonra hızla gelişmesinde hangi unsurlar etkili olmuştur?

Daha önceki yılların durgunluğundan sonra ticaretin serbestleştirilmesi, çeşitli sınırlamaların kaldırılması bu gelişimi açıklayan unsurlardan birisi olarak kabul edilebilir.

Bir başka etken de teknik gelişmelerdir. Tekniğin hızla gelişmesi çok çeşitli ürünlerin ortaya çıkmasına ve tüm dünyaya yayılmasına, böylece ülkelerin birbirlerine yaklaşmasına yol açmıştır.

Ama uluslararası ticaretin gelişmesinde en etkili unsur, dışalım yapabilmek için ödeme olanakları yetersiz olan ülkelere kolaylık sağ-

lamak amacıyla çeşitli hükümetlerin (özellikle ABD hükümetinin) giriştikleri eylemlerdir.

ABD hükümetinin uzun süreli kredi, karşılıksız yardım, borç ve askeri harcama olarak yarattığı büyük parasal olanaklar dünya ticaretinin hızla gelişmesinde en önemli etken olmuştur. Giderek önemli boyutlara ulaşan sermaye ihracı da uluslararası ticareti kamçılayan etkenlerden birisi olmuştur.

V — «ÖNCE TALEP» İLKESİ VE BÜYÜME SORUNU

Buraya değin belirtilen düşüncelerin, Batılı ekonomilerin gelişmesini her yönüyle açıklığa kavuşturduğu söylenemez kuşkusuz. Aslında amacımız da bu değildir. Asıl amacımız yalnızca bu gelişmenin bizce önemli olan bir niteliğini vurgulayarak incelemecilere değişik bir bakış açısı önermektir. Söz konusu nitelik, ekonomik gelişmenin «önce pazar» adını verdiğimiz koşula bağlı olmasıdır.

Kapitalist dünyanın son iki yüzyıllık gelişmesinde teknik yenilikler çok önemli bir rol oynamış olmakla birlikte, kanımızca bu yeniliklerin asıl etkisi, gelişim kutuplarından (merkezlerinden) başlayarak büyük bir pazar fethetme sürecinin gerçekleştirilmesini sağlamak olmuştur. Başlıca gelişme kutupları da Batı Avrupa ve ABD olmuştur (7). Bizce pazar (ya da sürüm alanı) aşağıda belirtilen üç yönde gelişmiştir:

- 1 — Avrupa'da ve Avrupa'nın etkisi altındaki bölgelerde prekapitalist üretim biçimlerinin ortadan kaldırılması
- 2 — Bakir toprakların değerlendirilmesi (özellikle Kuzey Amerika'da).
- 3 — Avrupa ile dünyanın geri kalan yöreleri arasında iş bölümü ilkesine dayalı ticaretin geliştirilerek Avrupa'nın bir bölümünün, hammadde ithal edip işleyen ve bunu mamul mal olarak geri satan bir atölye durumuna getirilmesi.

(7) Bu konuda dünyanın başka noktalarındaki ikincil gelişme kutuplarından da söz etmek gerekir. Örneğin Japonya. Japonya'nın durumu için bkz. Schumpeter J., The Industrialization of Japon and Mandchukuo, New-York, 1940.

İleri sürdüğümüz bu sav geçerli olarak kabul edilirse dileğimiz odur ki, sanayi kapitalizmine özellikle yakın yıllarda açılan pazar genişletilmesi sürecini daha ayrıntılı biçimde ele alan çeşitli incelemelere girişilsin.

Günümüzde kamu harcamalarının ve genellikle devlet müdahalesinin büyük etkinliğine karşın, bizce dış pazarlar Batı Avrupa ekonomileri için asal etken niteliklerini korumaktadır. Bu düşünceden hareket ederek şöyle bir yargıya varabileceğimizi sanıyoruz: Amerikan ekonomisinin yıllardanberi görece bir durgunluk içinde bulunmasına karşın Batı Avrupa'nın ekonomik gelişmesini sürdürmesinin başlıca nedeni, Avrupa sanayisinin son yıllardaki dünya ticareti hızından yararlanarak kesin bir atılım yapmış olması, buna karşın dışsatımların daha sınırlı bir rol oynadığı Amerikan ekonomisi için böyle bir durumun bulunmamasıdır.

Böyle bir değerlendirme hemen birçok sorunu da birlikte getirmektedir. Batı Avrupa bundan böyle sürekli genişleyen pazarlar bulabilecek mi? Yeni bağımsızlığına kavuşmuş ülkelerin alacakları politik ve ekonomik kararların bu açıdan etkisi ne olabilir? ABD ekonomisi her zaman bu görece durgunluğunu sürdürecektir midir? Dünya pazarları Avrupa ve Amerikan sanayilerinin giderek artan ve sertleşen rekabetine sahne mi olacaktır? İşte Batı ekonomilerinin son yıllardaki gelişiminin ortaya koyduğu ve önemle yanıt gerektirdiğine inandığımız sorunlardan birkaçı.

Eğer günümüzün ekonomi politikası bu sorulara özel bir önem vermiyorsa bunun nedeni, kapitalist ekonomilerin büyümesinde pazar önkoşulunun rolünün genellikle kabul edilmemesidir (8). «Önce

(8) Dış ticaretin Avrupa'nın ekonomik gelişmesi üzerindeki etkisini coğrafya ve tarih çoktanberi kabul etmekte, ama ekonomi kuramı bu unsuru büyüme analizlerine katmaktan hâlâ çekinmektedir. Konuya en son değinen K. BERRİLL olmuştur. Bkz. «International Trade and Economic Growth», The Economic History Review, vol. XII, No. 3, 1960, s. 351-359. Hemen belirtelim ki günümüzün ekonomi kuramında yer alan «dış ticaret çarpanı» kavramı, büyüme analizi için çok değerli bir araçtır. Bkz. M. BYE, Relations Economiques Internationales, Paris 1959, Ie Partie, Chapitre IV.

talep» ilkesinin kabul edilmesini uzun yıllar engelleyen başlıca etken, daha önce sözünü ettiğimiz J.B. SAY'ın «Mahreçler Yasası» olmuştur. Artık bu «ünlü yasa» savunulmaz durumda kalmıştır; ama bu yasanın terkedilmesinden doğan ve tâ klasikler zamanında bile bazı ekonomistlerce görülen tüm gerekli sonuçlar şimdiye değin çıkarılamamışa benziyor.

Ekonomistlerin çoğunun (ve özellikle Ricardo'nun) 150 yıl önce SAY yasasına sarılmaları liberal ekonomistler arasında bile çok sert direnmelere ve tartışmalara yol açmaktan geri kalmamıştır.

Say yasasına karşı çıkan başlıca düşünür, herkesin bildiği gibi, Thomas MALTHUS olmuştur. Ama Malthus'un uzun dönemde ekonomik büyüme konusundaki açıklamalarının önemi her zaman yeterince değerlendirilmemiştir.

1820'de **Principles of Political Economy** başlığıyla yayınlanan yapıtında Malthus «efektif talep ilkesini» ortaya koymuştur ki, buna «önce talep ilkesi» denilmesi bizce daha doğru olurdu.

Çünkü bu kuramcının vurguladığı en önemli nokta şudur: «servetin büyümesine» yol açan istihdam artışı, işe alınan yeni emekçilere dağıtılacak gelirlerin yaratacağı talepten kaynaklanamaz; istihdamın artması için, yeni işçiler işe almak için, **daha önce** ek bir talep bulunmalıdır.

Malthus şöyle der: «Hiçbir sanayi dalı, yalnızca çalıştıracağı işçilerin talebine güvenerek yeni işçi almaz. Hiçbir toprak sahibi, ürün fiyatını ödeyeceği ücretler kadar artırarak satmak amacıyla 10 kişi daha işe almayı düşünmez. Yeni işçilerin yaratacağı talepten önce bu talepten bağımsız olarak, yeni işçilerin ek üretiminin satılmasını sağlayabilecek nitelikte, söz konusu ürünün arz ve talep düzeyinde, ya da fiyatı düzeyinde bir değişiklik, bir yenilik olmalıdır» (9) Bir başka bölümde de Malthus şunları yazar: «Sermaye ve nüfus artışından önce gerekli olan şey, mallara olan efektif bir taleptir» (10).

(9) Malthus Thomas, **Principles of Political Economy**, New-York, 1951, s. 312

(10) *ibid*, s. 328

Malthus'un düşünceleri tümüyle geçerli midir? Değildir kuşkusuz. Malthus'e göre ön talep zorunludur, çünkü üretimini artıran girişimcinin ödeyeceği ek ücretlerin tutarı, söz konusu üretimin nominal değerinden küçüktür (üretim, kârları da kapsamaktadır). Sismondi'den esinlenmişe benzeyen bu gerekçe inandırıcı değildir. Çünkü girişimcilerin kendileri de taleplerini arttırabilirler. Böylelikle mallara olan talep, toplam değer düzeyine erişebilir. Malthus'un görmediği nokta şudur: Kâr sağlama olanağı bulunmasa bile önce talep zorunludur; çünkü girişimciler üretimi artırma kararlarını, olmayan bir talebi karşılamak için değil, üretici faaliyetler geliştikçe ortaya çıkacak olan talebi karşılamak için alırlar.

Demek ki Malthus, ileri sürdüğü savın gerçek dayanağını bulup çıkaramamıştır. Ancak bu, önce pazar ilkesini ilk kez ortaya koymuş olmasını önlemez. Yapıtında bu ilkenin çok önemli sonuçları da görülebilmektedir.

Principles'in ikinci kitabının tam on bölümü büyüme sorunuyla ilgili tartışmalara ayrılmıştır. Kanımızca bu tartışmalar son derece değerlidir. Bu bölümlerde Malthus özellikle «servetin büyümesi» için nüfus artışının yetersiz olduğunu, birikimin (tasarrufun) gelişmesinin de bu alanda yeterli bir koşul olmadığını göstermektedir. Çünkü Malthus'e göre ne nüfus büyümesi, ne de birikimlerin artması firmaların ek istihdama yönelmeleri için zorunlu olan ön talebin yükselmesini sağlayamaz. Talebin önceden yükseltilmesi için Malthus'e göre her şeyden önce «üretken olmayan işçi» (hizmetçi, memur) sayısı artırılmalıdır.

Bu tür bir çözüm yolu uzun süre saçma ve «gerici» olarak nitelenmiştir. Üretken olmayan harcamalar yoluyla hükümetlerin tam istihdamı ve ekonomik büyümeyi büyük ölçüde etkiledikleri bir dönemde (günümüzde) belki de Malthus'e bu denli ağır suçlamalar yönetmekten vazgeçmeliyiz artık. Ama her şeyin ötesinde, belirtilmesi gereken ilginç nokta, Malthus'un (karmaşık biçimde de olsa) dış ticaretin gelişmesinin bir ülkenin zenginliğinin artmasındaki rolünü vurgulamış olmasıdır.

Malthus'un böylece büyüme kuramına kazandırdığı bu yeni yön kanımızca çok verimli olabilirdi. Ama Malthus'un savlar, J.B. Say'ın «artan üretim kendi pazarını yaratır» ya da Keynes'in deyimiyle «arz

kendi talebini yaratır» düşüncesiyle taban tabana ters düşmüştü. Ve XIX. yüzyılın ekonomi politikasına egemen olan anlayış, Ricardo'nun da benimsediği Say anlayışı olmuştur. Böylece Malthus'un savları, daha filizlenme durumundayken bastırılıp karanlıklara gömülmüş, gelişme olanağı bulamamıştır.

Ancak, günümüzde Keynes kuramının «Say yasasından» koparak Malthus'un efektif talep ilkesini benimsediği sık sık belirtilmektedir. (*). Eğer durum gerçekten böyle ise, «önkoşul olarak pazarların» rolüne ilişkin incelemelerin niçin bu denli ender olduğunu anlamak oldukça güçtür. Gerçekte Keynes «Say yasasına» karşı çıkmakla birlikte, eleştirilerini efektif talep ilkesinin tüm içeriğini ve sonuçlarını görecekt noktaya kadar derinleştirmemiştir.

Keynes'in başlıca amacı, «bir ekonomide üretim kapasitesinin bir bölümü atıl kalabilmekte, böylece emek gücünün yetersiz istihdamına neden olmaktadır; niçin?» sorusunu açıklamaktır. Keynes bu olayı çok tutarlı biçimde şöyle açıklar: çünkü yatırımlar tasarruf eğilimine oranla yetersiz kalmakta, bunun sonucu olarak ta efektif global talep global arzdan daha düşük düzeyde kalmaktadır. Ancak, General Theory'nin yazarı, kapitalist bir ekonomide üretim kapasitesinin uzun dönemde büyüme koşullarını derinlemesine incelemeye koyulmamıştır. Kuşkusuz bunun içindir ki Malthus'un yukarıda belirttiğimiz savına gereken önemi vermemiştir. Anımsayalım: Malthus'un savı, donatım mallarının yetersiz kullanılma sorunuyla ilgili olmaktan çok, üretim kapasitesinin gelişmesi için önceden talebin artması gerektiğini ileri sürmektedir.

Bugün birçok araştırmacı, Keynes'in incelemelerinden hareket ederek oluşturdukları matematiksel büyüme modelleri aracılığıyla uzun dönem gelişmesini açıklamaya çalışmaktadır. Bu modelleri kurmak için harcanan çabalar ve başvuru olan mantıksal incelikler ne denli övgüye değer olurlarsa olsunlar, bize öyle geliyor ki **önce talep ilkesi** hesaba katılmadıkça söz konusu modellerin değeri sınırlı kalacaktır. Bu durum bizce şaşırtıcı olduğu kadar umut kırıcıdır da. Çünkü yatırımlar büyüme sürecinin motoru olarak kabul edildikten sonra

(*) Bkz. Ek II - (Çevirenin notu).

nasıl oluyor da yatırım artışları ile pazar büyümesi arasındaki ilişki görülemiyor?

Hele bir buçuk yüzyıldanberi liberal düşünceye ve özellikle «Mahreçler Yasasına» karşı çıkan sosyalist düşünürlerin şimdiye değin «önce talep» kuralını açıkça belirlememiş olmaları daha da şaşırtıcı gibi görülebilir. Ama sosyalistlerin de devresel bunalımlar sorununa uzun dönem büyüme sorunundan daha fazla önem vermiş oldukları düşünülürse bu durum kolayca anlaşılır.

Neuveaux Principes d'Economie Politique (1819) adlı yapıtında Sismondi, aşırı üretim bunalımlarını, kitielerin yoksul olduğu ve hatta giderek yoksullaştığı kapitalist bir ekonomide üretim mallarının tümünü satmanın olanaksızlığı ile açıklar (*). Kuramsal açıdan Sismondi'nin açıklamalarının eksikliği ve yetersizliği tüketim malları talebinin yanısıra yatırımların da toplam (global) talebin çok önemli bir unsuru (parçası) olduğunu bilmemesinden ileri gelmektedir. Bu gerçeği en iyi gören ve açıklayan K. Marx olmuştur. (**- «Genişletilmiş yeniden üretim» şemalarında Marx, global arz ile global talep arasındaki dengenin, üretim malları üretimiyle tüketim malları üretimi arasındaki oransal ilişkiye bağlı olduğunu göstermiştir. Böyle bir kuram geliştirmiş olan Marx, aşırı üretimin olanaksızlığı biçimindeki liberal anlayışa da katılmamaktadır. Tersine, «Say yasasına» karşı çıkarak, Keynes'den çok önceleri, üretim malları üretimindeki her yetersizlik döneminde tüketim malları alanında aşırı üretimin ortaya çıkacağını belirtmektedir. Bütün bunlara karşın, ne yazık ki Marx, Ricardo Okulu'nunkinden değişik bir yatırım kuramı oluşturmamakta, birikimlerin (tasarrufların) otomatik olarak yatırıma dönüşeceği yolundaki klasik dogmaya bağlı kalmaktadır. Bu nedenledir ki Marx, kapitalist bir ekonominin büyüme hızının -en azından, ortalama kâr oranı yeterince yüksek kaldığı sürece- birikim gücüne ve çalıştırılabilir emeğin önemine (büyüklüğüne) bağlı olduğunu düşünmekte; önceden pazar bulunması gereğini kabul etmemektedir.

XIX. yüzyılın sonlarında sosyalist düşüncenin geliştirdiği emperyalizm kuramının temel savı ise tersine, kapitalist ekonomilerin büyüyebil-

(*) Bkz. Ek I—A (Ç.N.)

(**) Bkz. Ek I—B (Ç.N.)

meleri için dışarıya yayılmak zorunda oldukları yönündedir. Ancak, sosyalist düşünürlerin emperyalizmin zorunluluğunun kuramsal temellerini açıkça ortaya koymuş oldukları henüz söylenemez. Bu konuda en önemli yapıt, Rosa Luxembourg'un «Accumulation du Capital» (1913) adlı yapıtıdır. Bu yapıtın bir bölümünde Alman kuramcısı, emek istihdamının yükselmesinin «kapitalist ortamda yatırımlara girmek için» bir ön koşul olduğunu belirtir. İleri sürülen bu düşünce, ön-talep ilkesine oldukça yaklaşıldığı izlenimini verirse de ne yazık ki fazla geliştirilmemiştir.

Böylece ekonomik incelemenin (analizin) bizce önemli olan bir boşluğu günümüze değin varlığını sürdürmüştür. Ama uzun dönemde gelişme sorununun ön plana çıktığı günümüz koşullarında, ekonomi politikasının uzun zamandanberi ortaya koyup ta bir türlü doyurucu yanıt getiremediği bir soruna, pazar sorununa, yeniden eğilerek açıklığa kavuşturmak gerekmektedir.

EK I

XIX. YÜZYILDA YETERSİZ TÜKETİM DOKTRİNLERİ VE ÖN—TALEP İLKESİ

A — SİSMONDİ VE «MAHREÇLER YASASININ» ELEŞTİRİSİ

Yetersiz tüketim kuramının babası sayılan Sismondi, **Nouveaux Principes d'Economie Politique** (1819) adlı yapıtında, kapitalist ekonomilerin sürekli olarak sarsıcı bunalımlarla karşılaşacaklarını, maki-nalaşmış fabrikaların artan üretimlerinin, giderek yoksulluğa sürük-lenen ücretli kitlelere satılamaz boyutlara varacağını, bu nedenle so-nuçta kapitalizmin gelişemeyeceğini gösterme denemesine girer. «Say yasasını» savunan liberal ekonomistlere karşı ileri sürdüğü sav-lardan birisi, kanımızca özellikle üzerinde durmaya değer.

«(Ekonomistlerin) içine düştüğü yanılgı, yıllık üretim ile geliri aynı şey olarak görmeleridir... Bu ilke, ticaret tarihinin en belirgin bir olgusunu anlamayı ve açıklamayı olanaksız kılmaktadır: piyasanın mallarla dolup taşması olgusunu» der Sismondi (1).

Aşırı üretim olasılığını kanıtlamak için bir düşünürün üretim de-ğeriyle gelir değeri eşitliği gibi kesin ve tartışmasız bir eşitlik ilkesini yadsıması oldukça gariptir. Ayrıca Sismondi'nin (çürütmüye çalıştığı) böyle bir eşitliğin «Mahreçler Yasasını» destekleyici hiçbir yönü bu-lunmadığını göremeyişi de şaşırtıcıdır.

Biliyoruz ki eğer ulusal üretim 10.000 milyara satılmışsa, doğal olarak toplam gelirlerin tutarı da 10.000 milyar olacaktır. Bu gerçektir. Ama bu, üreticilerin üretimlerini satmakta büyük zorluklarla karşılaşmış olmalarını ve normal fiyatlardan daha düşük fiyatlara boyun eğme durumunda kalmış olmalarını dışlamaz. Bu durumda gerçekten de aşırı üretim söz konusudur.

(1) Sismondi **Nouveaux Principes d'Economie Politique**, Genève 1951, Cilt 1, s. 276.

Eğer üretim ve gelirlerin değer eşitliği Sismondi'nin belirttiği nitelikte olsaydı Say ve Ricardo'nun kuramı son yaklaşımda, aşırı üretim durumunun olmayacağı anlamına gelirdi. Çünkü üreticiler üretimlerini gerekirse maliyetten de düşük fiyatlarla her zaman satmak zorunda kalırlardı. Açıktır ki böyle bir sav inandırıcı olamazdı.

Oysa Sismondi'nin; Say ve Ricardo'ya karşı ileri sürebileceği son derece geçerli savları vardı. Ne yazık ki Sismondi, üretim-gelir eşitliğini düşünmenin bir yanılgı olduğu konusunu işlemeyi yeğlemiştir. Bu yaklaşım tartışmanın ne deni karmaşık ve belirsiz olduğunu göstermektedir. Belirsizlik daha da sürecektir; çünkü klasik ekonomi politikasının Marxist eleştirisi de beklenen gelişmelere yol açamamıştır.

B — MARX'IN «KAPİTAL»'İNDE BÜYÜME SORUNU

«Genişletilmiş yeniden üretim şemalarında» ileri sürdüğü düşüncelerle Marx, büyüme kuramının oluşmasına çok değerli katkılarda bulunmaktadır. Bu şemalar, kapitalist bir ekonomide gelirlerin oluşum ve bölüşümünü tutarlı bir biçimde ilk kez inceleyen bir tablo ortaya koymaktadır. Üretilen üretim malları değerinin toplam üretim içindeki payı normal gelirlerden birikime ayrılan bölüme eşit olduğundan tüm malların normal fiyatlarla (dolayısıyla normal kârlarla) satılacağını Marx'ın şemaları, Keynes'den üç çeyrek yüzyıl önce, açıkça göstermiştir.

Değişik bir deyişle Marx'ın şemaları şunu göstermektedir: Üretim malları üretimi, toplam üretimle -ya da (aynı şey) tüketim malları üretimiyle- belli bir oransal ilişki içinde olduğu zaman ekonomik denge (ya da global arz ile global talep eşitliği) gerçekleşmiş olacaktır. Söz konusu «oransal ilişkiyi» de iki unsur belirler: 1 - artı-değer oranı, 2 - kapitalistlerin birikim eğilimi.

Marx, incelemesinde, kapitalist ekonomilerde «artı-değer gerçekleştirilmenin», değişik bir deyişle, üretimi normal kârlılıkla satabilmenin olanaksızlığı biçimindeki «ütopik sosyalistlerin», özellikle Sismondi'nin düşüncelerini benimsemediğini, bu tür düşüncelerin kesinlikle geçersiz olduğunu ısrarla belirtir.

Sismondi, tüketicilerin satın alma güçlerinin üretilen mallara oranla her zaman yetersiz kalmak durumunda olduğunu savunmuştur. Marx buna karşı şu yanıtı verir: arz-talep dengesi ve artı-değer gerçekleştirilmesi, iki üretim kesiminin (üretim malları üreten kesim ile tüketim malları üreten kesim) karşılıklı oransal ilişkisine bağlıdır.

Bu yaklaşım, ileriye doğru atılan son derece önemli bir adımdır. Ne var ki Marx, bundan çıkarılabilecek tüm sonuçları çıkarmamıştır. İki kesim arasındaki dengenin ancak «rastlantı olarak» gerçekleştiğini, dolayısıyla aşırı üretim bunalımlarının kaçınılmaz olduğunu belirtmekle yetinmiştir Marx. Bu düşüncüyü geliştirerek, son yaklaşımda, şöyle bir sonuca varmıştır: Bunalımlar, yatırımla birikimlerin dengeleşmesine olanak hazırlayan bir süreçtir. Bu görüşün ilginç olmadığı söylenemez kuşkusuz. Ama o zaman, ortaya çıkan ve yanıtlanması gereken soru şudur: uzun dönemde yatırımların düzeyini belirleyen unsur nedir?

Marx'ın incelemelerinde bu soruya bir yanıt arandığında, bulunan yanıtın klasiklerinkinden değişik olmadığı görülecektir. Marx uzun dönemde yatırımların düzeyini belirleyen tek unsurun, toplumun birikim kapasitesi olduğunu kabul etmektedir. Oysa, Keynes'in çalışmaları bu tür bir yanıtın kesinlikle yetersiz olduğunu apaçık ortaya koymuştur. Birikim eğiliminin, yatırım düzeyini belirleyen tek unsur olduğu; dolayısıyla birikimlerin tümü otomatik olarak yatırıma yöneldiğinde büyüme hızının da gene birikim eğilimince belirlendiği biçimindeki anlayış gerçeklere uymamaktadır. Yatırım olması, yatırımlara girişilmesi için hazır birikimin bulunması yetmez. Girişimcilerin yatırım istekleri de olmalıdır.

Marx'ın, yatırım fırsatları sorununu ileri sürmemiş olması, özellikle giderek artan boyutlarda pazar kazanma olayının yatırımları, dolayısıyla kapitalist üretimin genişlemesini harekete geçiren gerçek motor olduğunu görmemiş olması şaşırtıcıdır. **Manifesto**'da şöyle der Marx: «Gittikçe artan yeni sürüm alanı (pazar) gereksinimi karşısında burjuvazi, tüm dünyayı işgal etmektedir» (2). Bununla birlikte

(2) Marx, Le Manifeste du Parti Communiste, Ed. Sociales, 1947, s. 14

Marx, Kapital'i yazarken ve büyümenin temel yasalarını ortaya koymaya uğraşırken, dış pazar kazanma konusuna gereken önemi vermemektedir.

«Sermaye birikiminin genel yasası»na ayırdığı bölümün başında Marx şunları yazmaktadır: «olağanüstü olumlu koşullar -dışarıda yeni pazarların açılması, ülke içinde yeni yatırım alanları- belirerek kâr hırsını kamçılادığında net ürünün daha büyük bölümleri «yeniden üretim» fonuna aktarılacak, böylece bu fonun ölçeğı büyüyecektir.» Bu noktada Marx'ın, büyümeyi pazar genişlemesiyle açıklamaya çok yaklaştığı sanılabilir. Oysa gerçekte böyle bir açıklama bulamamaktayız. Marx'ın burada anlatmak istediğı şey, sözü edilen koşulların kapitalistleri daha çok birikime yönelttiğidir. «Olumlu koşullar» (Keynes'denberi herkesin anladığı gibi) net ürünün kendisini değil, yalnızca net ürünün birikime ayrılan bölümünü belirlemektedir. Bir adım daha atılsa sorun tüm çıplaklığıyla görülecek; ama bu son adım bir türlü atılmamaktadır.

Kapital'in III. Kitabında da bir bölüm var ki, burada anımsanmayı değer:

«(...) sömürü için (...) piyasanın sürekli genişlemesi gerekir. Ancak, piyasanın iç çelişkileri üreticilerden bağımsız birer yasa görünümünü almakta; bu iş çelişki dışı yayılma yoluyla çözüm bulmaktadır. Ne var ki, üretim gücü geliştikçe tüketim ilişkilerinin temel dayanaklarıyla çelişkiye düşmektedir.» (3).

Yazarın düşüncesi bir kez daha çok önemli bir noktaya yaklaşmakta, ama daha ileriye bir türlü gitmemekte, dış pazarların genişletilmesinin önemi görülmemektedir (4).

İç tüketimin yetersizliği karşısında, kapitalistlerin artan mallarını (üretimlerini) dışarıya satmaya yöneldiklerini belirten Marx, burada Ssmondi'nin, görüşlerine oldukça yaklaşmaktadır. Bununla bir-

(3) Marx, Le Capital, Ed. Sociales, Vol. VI, s. 257-258

(4) Ricardo'nun dış pazar gereksizliği anlayışına karşı çıkan Marx, genel bir aşırı üretim olasılığını belirtmekle yetinmekte; ama dış pazar genişlemesinin ekonomik gelişme ve sermaye birikimi üzerinde asal bir rol oynadığını görmemektedir.

likte, dış pazar arayışının üretim kapasitesinin gelişmesi için temel bir koşul olduğunu görmemektedir. Bunun nedeni, Marx'ın konuyu artı-değer gerçekleştirilmesi açısından ele alması; kapitalizmin birikimi sermaye dönüştürmek, değişik bir deyişle artı-değer yaratmak için hangi koşulların bir araya gelmesi gerektiği sorunuyla ilgilenmemesidir. III. Kitabın aşağıdaki bölümü bunu açıkça göstermektedir:

«Gerekli üretim araçlarının, yani sermaye birikiminin yeterli olduğu varsayıldığında, artı-değer yaratabilmek için tek sınır, artı-değer oranı (emeğin sömürü derecesi) veri olduğunda emek nüfusu; emek nüfusu veri olduğunda ise emeğin sömürü derecesidir» (5).

Pazar genişletmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini göz önüne almayan klasik anlayışın bundan daha kesin yansıması olabilir mi?

Kapital'in I. Kitabının bir yerinde de Marx şunları yazar: «Günümüzde sanayi egemenliği ticaret egemenliğini de birlikte getirir; ama imalat döneminde sanayi egemenliğine yol açan, ticaret egemenliğidir. Sömürge düzeninin temel önemi ve görevi burada belirir» (6) Böylece Marx, (imalat dönemi olarak nitelediği) XVI-XVIII. yüzyıllarda önemli rol oynayan dış pazar fetihlerinin artık XIX. yüzyılda gerekli olmadığını düşünmektedir. Smith ve Ricardo gibi büyük liberallerin etkisi altında kalan Marx, kapitalist ekonominin «ilk birikim» dönemiyle «tam gelişme» dönemi arasında fazla kesin ve kaba bir ayırım yapmakta; bu da incelemesinin değerini sınırlamaktadır.

C — MARX SONRASINDA YETERSİZ TÜKETİM TARTIŞMALARI

Yukarıda «Kapital»'den aktardığımız birkaç bölümde Marx'ın yetersiz tüketim konusuna değindiğini gördük. Marx'ın başka bölümlerde de sözünü ettiği bu konu, çeşitli yorumlara yol açmıştır. (7) Bu yorumların birleştiği ortak nokta, Marx'ın, incelemelerinde bu konu-

(5) Marx, Le Capital, a.g.e., s. 256, Vol. IV.

(6) Marx, Le Capital, a.g.e., Vol III, Kitap I. s. 196

(7) Örneğin Bkz. Le Capital, Ed. Sociales, Vol V, s 294 (dipnot 1) ve Sweezy'nin konuyla ilgili gözlemleri için bkz. SWEEZY, The Theory of Capitalist Development, Londra 1949, s. 177.

yu açıklığa kavuşturamamış olduğudur. İşte bunun içindir ki, Marxist düşünceye değişik açılardan yakınlık duyanların kendi aralarındaki en yoğun tartışma konusu «artı-değer gerçekleştirilmesi», yani son yaklaşımda pazar sorunu olmuştur (8).

Bu tartışmanın önemli bir aşaması da Prof. Tougan-Baranowski'nin «**Les Crises Industrielles en Anglaterre**» (İngiltere'de Sanayi Bunalımları) adlı yapıtının yayınlanması olmuştur (9).

Yapıtında Marx'ın şemalarını inceleyen Tougan-Baranowski, Kapital'in yazarının tersine, iki üretim kesimi arasındaki zorunlu ilişkinin, rekabet yoluyla, kendiliğinden oluşması gerektiğini belirtir. Bu düşünceden hareket ederek, «artı-değer gerçekleştirme» diye bir sorunun bulunmadığı, dolayısıyla kapitalizm için yeni pazar edinme zorunluğunun olmadığı sonucuna varır. Soyut mantık tutkusunu daha da ileri götüren Tougan-Baranowski, tüketim malları toplam talebinin, sistemin işlemesi kesintiye uğramaksızın, sonsuza dek azalabileceğini söyleyebilmektedir. Tougan-Baranowski'ye göre eğer teknik ilerlemeler, tüm makinaların çalışmasını tek başına sağlayabilecek bir kişi dışında tüm ücretlileri ortadan kaldırsa, tüketim mallarına olan talep çok zayıf olacak, ama aşırı üretim doğmayacaktır; çünkü tüketim malları talebinin yerini ek üretim malları (yatırım) talebi alacaktır.

Bu şema, ekonomi politik alanında yalın mekanist yaklaşımlara en parlak örnektir. Gerçekten de, Tougan-Baranowski, ekonomik süjelerin yaşayan, davranışları belli dürtülere dayanan insanlar olduğunu kesinlik ile iddia etmemektedir. Tüm üretimi gerçekleştirmek için bir tek kişinin yeterli olacağı ölçüde donatılmış ve makinalaşmış bir toplumda niçin (önemli boyutlarda) ek üretim malları talebi doğacağı sorusu Tougan-Baranowski'nin aklının köşesine bile gelmemektedir. Dolayısıyla vardığı sonuç ve oluşturduğu sav tek sözcükle saçmadır.

Bu saçmalığı açıkça gören düşünür Rosa Luxemburg olmuştur. 1913'te yayınlanan **L'Accumulation du Capital** adlı yapıtında R. Lux-

(8) Bu tartışma, Rosa Luxemburg'un *Die Akkumulation des Capitalst* adlı yapıtının 18-24. bölümlerinde derinlemesine incelenmiştir. Bu yapıtın İngilizce çevirisinde (*The Accumulation of Capital*, Londra 1951) Mrs Joan ROBINSON'un önemli bir önsüzü bulunmaktadır.

(9) St. Petersburg, 1894; Fransızca çevirisi, Paris 1913,

emburg, pazar sorununu kesin biçimde açıklığa kavuşturma noktasına çok yaklaşmaktadır. Adı geçen yapıt, Malthus'un **Principles**'iyle birlikte, bugün pazar konusunda başvurulabilecek en ilginç kaynaklardan birisidir.

Tougan-Branowski'nin düşüncesinin tam tersine R. Luxemburg, yeni pazar kazanmanın, kapitalizmin gelişmesi için asal bir koşul olduğunu ve olmakta devam ettiğini belirtir. Bu kurama dayanarak kapitalist gelişimin son derece ilginç bir tarihçesini sunar. Yapıtının «doğal ekonomiye karşı savaşım», «uluslararası borçlandırma», «birikim alanı olarak militarizm», başlıklı bölümlerinde (*) ileri sürülen ve bu çalışmamızda sık sık esinlendiğimiz düşünceler büyük değer taşımaktadır. Ne yazık ki, yapıtın kuramsal açıklamalarının hemen tümünde pazar sorunu yanlış bir biçimde ortaya konmaktadır.

Luxemburg, iç piyasa çerçevesinde ürünlerin değerinin (artı-değerin) gerçekleştirilme olanaklarını uzun uzun incelemektedir. Bu durumda sorun (Sismondi'de olduğu gibi) askıda kalmakta, yazarın engin bilgisine ve inceleme gücüne karşın, varılan sonuçlar çok cılız kalmaktadır. Kitabının yalnızca bir bölümünde Luxemburg, büyüme kuramı için hareket noktası olabilecek bir ilkeye çok yaklaşmaktadır.

«Artı-değerin bir bölümünü kapitalist sınıfın kendisi tüketim mallarına yöneltir. Ama artı-değerin geri kalan bölümüne karşılık olan malları kim satın alacaktır? Birazını kapitalistler (üretimlerini artırmak için yeni donatım mallarına gereksinimleri vardır), birazını da yeni ücretliler (yeni donatım mallarının üretime sokulmasıyla işe alınanlar). Ancak, bunun için kapitalistleri yeni yatırıma yönetecek ön koşulların oluşması gerekir. Yeni donatım mallarını üretim sürecine sokup yeni işçi çalıştırmaya başlamak için üretilmeye başlanacak malların talebi daha önce doğmuş olmalıdır.» (10)

Bu bölümde Rosa Luxemburg bizce asıl noktaya parmak basmaktadır. Bununla birlikte, ileri sürülen bu düşünce uzun zaman geliştirilmemiş, daha önemlisi, yapıtta bu düşünceye gerekli ağırlık verilmemiştir. Bunun nedeni de yazarın kendi ileri sürdüğü düşüncenin öneminin bilincinde olmamasıdır.

(*) Bkz. DANSET Dorothée, «Rosa Luxemburg'un az gelişmişlik kuramına katkısı», Çev. Enver ÖZCAN (Çev. notu).

(10) The Accumulation of Capital, İngilizce çeviri, Londra 1951, s. 133.

EK II

KEYNES KURAMI VE ÖN—TALEP İLKESİ

Daha önce de belirttiğimiz gibi Keynes, arzın kendi talebini yaratacağı anlamındaki Say ve Ricardo savlarını kabul etmemektedir. Keynes'e göre istihdam düzeyi yatırımların önemine bağlıdır. Buna karşın Keynes niçin ön-talep ilkesini geliştirmemiştir? Kanımızca bunun nedeni, Keynes'in yatırım dürtüsünü (incitation) incelerken büyüme sorunlarına yer vermeyen Neo-Klasik anlayışa bağlı kalması, sermaye kullanımını bu unsurun (sermayenin) marjinal verimliliği ile açıklamaya koyulmasıdır.

Keynes'e göre birikimler, ek bir yatırımdan elde edilebilecek net kâr (brüt kâr ile ek sermayeye ödenecek faiz arasındaki fark) yeterince yüksek olduğu zaman yatırıma yöneleceklerdir. Yatırım eğilimi, sermayenin marjinal etkinliği ile faiz oranı arasındaki ilişkiye bağlıdır.

İyi ama Keynes'e göre sermayenin marjinal etkinliği (ya da ek sermayenin üretimi) neye bağlıdır? Sermayenin marjinal etkinliği, ek üretime açılacak yeni pazarlara değil, yalnızca şu ya da bu kesimde sağlanacak üretim yöntemlerini iyileştirme olanağına bağlıdır. Keynes, sermayenin marjinal etkinliği ile, belli bir büyüklükteki üretimden elde edilecek kazanç olanağı arasında sıkı bir doğrusal ilişki bulunduğu görüşündedir (1). Öyleyse sermayenin marjinal etkinliği ile sanayie yeni pazarlar açılması arasında hiçbir ilişki bulunmamaktadır. Keynes'in anlayışında bir ön-pazar zorunluluğu kesinlikle söz konusu değildir.

(1) Keynes, General Theory, Fran. çev. 1949, s. 230-231. Bu görüş, Keynes'in ileri sürdüğü şu garip savın da anlaşılmasını kolaylaştırır: «Sermaye talebinin kesinlikle sınırlı olduğu kanısındayız. Şu anlamda ki, donatım mallarını, marjinal etkinlikleri çok zayıf bir düzeye düşünceye dek artırmak güç olmayacaktır» (a.g.e., s. 389)

Bu durumda, Keynes'ci savlardan hareket ederek uzun dönem büyüme olgusu açıklanmaya çalışıldığında, gelişmenin temel unsurunun teknik ilerlemeler olduğunu savunan anlayışa yeniden dönülmektedir. Özellikle William FELLNER'in savunduğu anlayış budur (2). Fellner'e göre yeni fırsatlar yaratıp sermaye kullanımını artırarak ek kârlar sağlayacak nitelikte teknik atılımlar (invention) olmazsa, yatırımı belirleyen sermayenin marjinal etkinliği hızla zayıflayacaktır. Demek ki büyümenin temel unsuru teknik ilerlemedir.

Böyle bir anlayış Schumpeter'inkinden değişiktir. Çünkü burada büyümenin aktif unsuru yalnızca teknik yenilikleri ilk kez uygulayan girişimciler değil; yeni yöntemleri sonradan uygulayanlar da aynı etkinlikte birer büyüme unsurudurlar. Böylece, daha önce piyasaya yerleşmiş firmalarda üretim yöntemlerinin değiştirilmesinin bile, genellikle yatırımları artırıcı etkisi olduğu kabul edilmektedir.

Ancak bu tür bir öneri oldukça tartışma götürür. Çünkü üretim hacmini artırmayı amaçlayan bir firma da sermayesini artırmaksızın modernleşebilir. Bunun için amortisman rezervlerini kullanarak, eskisinden daha pahalı olması zorunlu olmayan yeni donatım malları satın alması yeterlidir.

Yatırımları, üretim yöntemlerini iyileştirmek amacıyla sermaye kullanımını yoğunlaştırma zorunluluğuna başlayan Keynesci kuram böylece, sağlam dayanaklardan oldukça yoksun görünmektedir. Yaklaşık yirmi yıldanberi uzun tartışmalara konu olan sorun, kapitalizmin başlangıcından bu yana teknik ilerlemenin niteliğinin değişmiş olup olmadığı; eskiden sermaye kullanılmasına yol açan yeniliklerin şimdi tersine, sermayeyi tasarruf etme olanağı verip vermediği sorunudur. Ayrıca, iki yüzyıldanberi sermaye ile hasıla arasındaki ilişkinin niteliğini belirlemek amacıyla oldukça ayrıntılı araştırmalar yapılmıştır. Bizce, konuyla ilgili tartışma ve araştırmaların ortaya koyduğu gerçek odur ki, Keynes'in yatırım dürtüsü (incitation) anlayışı inandırıcı değildir.

Herhangi bir üretim dalında geleneksel üretim biçimini geriletip onun yerini almak için kapitalist firmaların, üretim araçları değeri ha-

(2) Trends and Cycles in Business Activity, New-York, 1956.

sıla arasındaki ilişkiyi çok önemli ölçüde artırmak zorunda kaldıkları bir gerçektir kuşkusuz. Ama bir gerçek daha vardır ki, o da ileri (daha sonraki) aşamalarda gerçekleştirilen teknik yeniliklerin sermaye /hasıla oranını çok anlamlı biçimde artırmamış olduğudur. Hatta bu oranın son yıllarda azalma eğiliminde olduğu da söylenebilir (3). Demek ki donatımın modernleştirilmesi, zorunlu olarak ek sermaye gerektirmemektedir. Bu durumda, günümüzde sermayenin marjinal etkinliğinin (ortalama olarak) eski (negatif) olduğunu kabul etmek gerekecektir. Ancak, Avrupa sanayiinin yeniden hızlı bir büyüme ortamına girdiğine tanık olmaktayız. Bu da göstermektedir ki yatırımların canlanmasını sağlayan temel etkenler, Keynes'in belirttiği unsurlar değildir.

Büyüme olayını açıklamak için Keynes'den esinlenmekle birlikte, yatırım dürtüsü konusunda Keynes'den değişik görüşte olan ekonomistler de bulunmaktadır. Son yıllarda çoğunlukla büyümenin matematiksel modellerini kurmaya çalışan bu ekonomistlerin en ünlüsü N. Kaldor'dur (4).

Söz konusu düşünürler, genellikle, yatırımları sermayenin marjinal verimliliğine değil, daha önce üretim sürecine sokulmuş olan sermayelerin ortalama verimliliğine bağlamaktadırlar.

Ortalama kâr oranı yeterince yüksek kaldığı sürece yatırımların yeterli olduğunu kabul etmeleri, bu ekonomistleri düpedüz Ricardo'cu bir konuma sokmaktadır. Bu görüş bizce kesinlikle geçerli olamaz. Çünkü eğer yatırımlar bir ölçüde ortalama kâr oranına bağlı iseler, daha büyük ölçüde ve çok daha kesinlikle de yeni pazarlara bağlıdır.

Eğer yatırımlarla kâr oranı arasındaki ilişki incelenmek isteniyorsa câri kâr oranı ile ortalama (yeterince uzun bir dönemde gerçekleşen kârların ortalaması) kâr oranı arasında kesin bir ayırım yapmak gerekir.

(3) Bkz. Alain BARRERE, «L'analyse des relations entre le capital et la production», Revue d'Economie Politique, 1955, s. 332-408, W. FELLNER, Trends and Cycles in Business Activity, New-York, 1956, s. 244-245.

(4) Bkz. H.A.J. GREEN, «Growth Models, Capital and Stability», The Economic Journal, Mars 1960, s. 57-73.

Her şeyden önce, girişimcilerin, yatırım kararı almadan önce cârî ve ortalama kâr oranları arasındaki farkı dikkate alacaklarını kabul etmek gerekmektedir. Çünkü bu fark, piyasadaki arz ve talep arasındaki ilişkinin bir göstergesidir: talep arz ve yatırımdan fazla olduğunda kârlar yüksek olacaktır. O halde otonom yatırımların uyarılmış yatırımlara yol açma sürecinin incelenmesinde cârî kâr oranını dikkate almak zorunludur.

Ancak, daha önce de belirttiğimiz gibi, büyümenin nedenlerine ilişkin temel sorun, otonom yatırımları harekete geçiren unsurların saptanmasıdır. Bu açıdan, girilecek incelemeler, yalnızca ortalama kâr oranıyla otonom yatırımlar arasındaki ilişkiyi açıklamaya yönelmelidirler.

Büyümenin sürdürülmesi için ortalama kâr oranının belli bir taban (minimum) düzeyden fazla olması gerektiği hiç kuşku götürmez. Ayrıca, ortalama kâr oranının artmasıyla yatırımların canlanacağı da belki gerçek olabilir. Ama bu demek değildir ki, girişimciler genel olarak pazar sorununu düşünmeden yatırıma yöneleceklerdir. Önlere yemek konmadan, yalnızca zil sesine tepki gösteren Pavlov'un köpekleri örneği, girişimcilerin de kâr oranına tepki göstererek yatırıma yöneleceklerini söyleyemeyiz. Gerçekte en az (minimum) bir ortalama kâr oranı yatırımlar için zorunlu bir koşuldur, ama yeterli bir koşul değildir. Girişimciler, büyük sermayelerini üretim sürecine yatırmadan önce, bu yatırımdan doğacak ek üretimi nasıl ve nereye satabileceklerini bilmek isterler.

Eleştirdiğimiz bu yetersizlikler, büyüme modelleri üzerindye çalışan ekonomistlerin bazılarınca da zımî olarak kabul edilmektedir. Örneğin, büyüme olgusunu bazı yönlerden övgüye değer biçimde açıklayan N. Kaldor'a göre ortalama kâr oranı yatırımları belirleyen bir unsur olmakla birlikte, bir varsayım olarak şu da kabul edilmelidir ki, «girişimciler, gelecekteki ciro artışlarının daha önceki dönemlerdekine eşit olmasını öngörürler (düşünürler)» (5). Kanımızca

(5) Bkz. «A Model of Economic Growth», *Economic Journal*, 1957, s. 600. Burada yöneltlen eleştiriler, Kaldor'un özellikle gelir dağılımı konusundaki incelemelerinin önemini bilmediğimiz ya da küçümsediğimiz anlamına gelmez. Bkz. Jean Marchal, «Note Complémentaire sur le Modèle de répartition du revenu national proposée par Nicholas Kaldor», *Revue d'Economie Polttique*, 1960.

böyle bir varsayım, Keynesci büyüme modellerinin zayıf yanını açıkça ortaya koymaktadır. Çünkü açıktır ki, girişimcilerin bu denli basit ve safça bir tutum içinde olacakları düşünülemez.

Maliye dergi ve gazeteleri her zaman şu olguyu vurgularlar: borsa fiyatlarının artışı halkın güvenine bağlıdır. Benzer biçimde, bugün bazı çevrelerde şu kanıyı yerleştirme çabası gözlenmektedir: ekonomik büyüme sonsuza dek sürebilir; yeter ki girişimcilerin büyümeye inançları, imanları olsun.

Sanırsanız bu tutum gerçekleri, özellikle bugün başlıca Avrupa ülkelerindeki büyüme hızının sanayi dışsatımlarının gelişmesine bağlı olduğu gerçeğini ört-bas etmeye yönelik bir tutumdur. Bu denli «dışsal» (exogene) bir unsuru matematiksel büyüme modellerine sokmak kuşkusuz çok zordur. Model yöntemi, incelemelerin belli aşamalarında yararlı olabilir. Ama bu yöntemin, Batı dünyasındaki ekonomik gelişmenin somut tarihçesini doyurucu bir biçimde tek başına açıklamaya gerçekten yeterli olup olmadığı sorusunu da sormak gerekir.